

O PREUZIMANJU GRČKOGA *ch* (χ)

Vladimir Loknar

Naši pravopisi govore da se grčko *ch* (χ) piše i izgovara kao naše *h*, a usput se dodaje da su se neke riječi uobičajile i sa *k*. Pri tome se navode samo dvije-tri riječi sa *k*.¹

Pravilo je posve jednostavno i jasno, ali samo u prvom, načelnom dijelu. Nema problema ni kad naidemo na »neke« riječi u kojih se umjesto grčkoga *ch* uobičajilo pisati *k*. Nesporazum nastupa tek onda kad naidemo na iste riječi upotrijebljene dvojako. nerijetko u istom tekstu i od istog pisca (i lektora). Dakako, nesporazum je to veći kad se u takvu pisanju ističu, ali i razilaze, i tzv. uzorni tekstovi.

Pogledajmo malo u takve tekstove da vidimo u kojem se liku javljaju »neke« riječi koje su se uobičajile sa *k*. Uzmimo, na primjer, samo *chrónos* (vrijeme) i *cholē* (žuč) koje se podjednako javljaju u riječima što pripadaju i općem i stručnom hrvatskom književnom jeziku.

U Klaićevu *Velikom rječniku stranih riječi*² *anahronizam* se upućuje na *anakronizam*, uz *asinkron* bilježi se i *asinhron*, *dijakronija* se upućuje na *dijahroniju*, *sinkronija* na *sinhroniju* i sl. Uz riječi *kroničan*, *kronika*, *kronograf* itd. spominje se i lik sa *h*. Sa *cholē* nalazimo *holē*, *holecistitis*, *holelitijaza*, *holesterin* i sl., ali i *kolera*, *koleričan*, *kolerik* i sl. Ni uz jedne ne navode se oprečni likovi. Bilježe se samo uz *melankolija* i izvedenice.

U *Enciklopedijskom rječniku lingvističkih naziva* R. Simeona³ donosi se *asinkron*, *asinkroničan*, *asinkronija*, *asinkronijski*, a dodaje samo *asinhron*. Pod *D* nalazimo *dijakron*, *dijakronija* i *dijakronijski* uz desetak kombinacija, ali samo jednom, i to manje istaknuto, i *dijahronički*. Dalje nalazimo *kron* i *krona*, *kronem* itd. *Sinhron* se upućuje na *sinkron*, i, uz više riječi sa *k*, spominju se i *sinhroničnost* (»svojstvo onoga što je sinkronično«), *sinhronija*, *sinhronizacija*, *sinhronizam*, ali samo *sinkronizirati!* Značajno je da su obradene samo natuknice sa *k* i da se u Indeksu (str. 803) javljaju samo likovi sa *k*.

Dapčev *Tehnički rječnik*⁴ ima *kronaksija*, *kronično*, *kronika*, *kronološki*, *kronometar*, zatim više riječi sa *sinhro-*, uz nekoliko sa *sinkro-*.

U *Leksikonu JLZ*⁵ nalazimo natuknice *anakronizam*, *asinhron* i *dijakronija*. Uz posljednju stoji: »usp. sinkronija«, ali tamo samo *sinhronija* (!) i još osam

¹ D. Boranić, *Pravopis hrvatskoga ili srpskoga jezika*, 10. izd., Zagreb, 1951, str. 40; *Pravopis hrvatskosrpskoga jezika s pravopisnim rječnikom*, Zagreb – Novi Sad, 1960, str. 136.

² Bratoljub Klaić, *Veliki rječnik stranih riječi, izraza i kratica*, Zagreb, 1968.

³ Rikard Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Zagreb, 1969.

⁴ Vlatko Dabac, *Tehnički rječnik*, 2. dio, Zagreb, 1969.

⁵ *Leksikon Jugoslavenskog leksikografskog zavoda*, Zagreb, 1974.

odnosnih natuknica bez navođenja lika sa *k*! Sa žuči (tj. *cholē*) ima *holecistitis*, *holecistografija*, *holelitijaza*, *holesterol* i *holin*. Ne spominje likove sa *k*, ali *holesterol* i *holin* upućuje na *kolesterol* i *kolin*. Uz *kolesterol* navodi i *kolesterin* (napušten naziv), uz *kolin* i *holin*, a samostalne su natuknice *kolera*, *kolerik* i *kolna kiselina*. Kolnu kiselinu upućuje na žučne kiseline, gdje se opisuju kao *holna*, *holeinska*, *dezoksiholna* i *litoholna kiselina*.

U Ivančevićевой Farmakologiji⁶ riječi s osnovom *cholē* pišu se isključivo sa *k*, na primjer: *hiperkolesterolemija*, *kolangitis*, *kolecistitis*, *kolekinetici*, *kolin*, *kolesterol*, *kolna* i *dezoksikolna kiselina* i sl.

U Botteriјеvoj *Internoј medicini*⁷ sve se te riječi, odnosno sve s osnovom *cholē*, donose sa *h*.

U *Medicinskoј enciklopediji*⁸ ima samo *kroničan*, *kronologija*, *kronaksija*, *kronaksimetrija*, ali i *sinhron*, dakako, u hrvatskih autora. Sa *hole* piše se: *holangiografija*, *holecistografija*, *holedohus*, *holegrafija*, zatim *holecistitis*, *holedoholitijaza*, *holelitijaza*, *holagogi*, *holeretici*, uz koje se likovi sa *k* stavljaju u zagrade. *Holesteatom* i *holin* upućuju se na likove sa *k*, a žučne kiseline i slični spojevi pod natuknicom steroidi navode se sa *k*: *kolestan*, *kolesterol*, *kolna kiselina* pa *kolanska*, *taurokolna*, *glikokolna*, *dezoksikolna*, *litokolna* itd.

Ti nam brojni podaci govore samo jedno: u upotrebi riječi s osnovom *chrónos* i *cholē* nema jedinstvenog sustava. pa nema ni dosljednosti! Iznimke u kojima se dosljedno upotrebljava *k* ili *h* pokazuju bar sustavnost, iako bi samo one sa *k* odgovarale hrvatskoј jezičnoј tradiciji. Zašto se tako piše, tj. dvojako i »mješovito«, može se samo nagadati.

Pretpostavka da se danas tako piše namjerno kako bismo se što više približili izvornom, zapravo novogrčkom, izgovoru ne može se prihvatiti. Nemoгуće je pretpostaviti takav razvoj, ali ni pojavu pravila koje bi, u kojem bilo vremenu, ukinulo stoljetnu tradiciju pisanja, odnosno izgovora nekoliko stotina riječi.⁹ A te su riječi, ujedno, tako bar kaže letimičan pregled, češće i svakodnevnije od onih sa *h*.

Teško je zamisliti prijelaz *kroničan* u *hroničan*, *kolerik* u *holerik* ili *kemija* u *hemija*. Također bi bilo neobično kad bismo, na primjer, u medicinskom tekstu naišli, na »prijelazni« način napisano, da su se oba patološka procesa, *kronični* i *supkronični*, razvijala *sinhronično*. A da ne govorimo o takvim promjenama riječi s osnovama *chlōrós*, *chrōma*, *christós* ili možda *chilioi* (hilo-

⁶ Ivo Ivančević, Farmakologija i temelji farmakografije, Zagreb, 1960.

⁷ Ivan Botteri i sur., Interna medicina, 2. dio, Zagreb, 1959.

⁸ Medicinska enciklopedija, 2. izd., Zagreb, 1967–1970.

⁹ Tu mislim na osnovne i izvedene ili složene riječi preuzete preko latinskoga ili kojeg drugog jezika, prije početka, ali i za vrijeme »vukovskog« ujednačivanja po novogrčkome.

gram?) koje bi takva tendencija morala bar djelomično izazvati i »normirati«. ¹⁰ Inače, u raspravi o prednosti preuzimanja i pisanja grčkoga *ch* samo sa *h* ili samo sa *k* ne bi se moglo doći do »ispravnog« rješenja: oba su načina dobra, ali je sad riječ o zatečenom stanju i o njegovu reguliranju, odnosno uklanjanju spomenutih dvostrukosti i nedosljednosti.

Grčke riječi sa *k* svojom čestom upotrebom, i prepoznatljivošću osnove (tj. osnovne riječi), same od sebe, uz naraštajne navike, pokazuju, ali i nalažu način usustavljanja. Zato začuđuje tolika zbrka u upotrebi i novijih, izvedenih ili složenih, riječi u kojima je osnovna riječ već jednom preuzeta sa *k*. Tome je uzrok možda i nejasnost u pravilu o novim riječima: kaže se da se nove riječi preuzimaju sa *h*. Tako se i u *Jezičnom savjetniku* zaključuje: »U novije vrijeme opaža se težnja da se nove riječi – uglavnom stručni termini – preuzimanju s glasom *h*, npr. *brahijalan*, *dolihocefalan*, *hipohondrija*, *horej*, *holesterin* (. . .) i sl.« ¹¹ Kako mi se čini, i ovdje bi mogao biti nesporazum u ocjeni što su to nove riječi. I tu, npr., nisam siguran mogu li *hipohondrija* i *holesterin* ići u istu skupinu novih riječi. Nisam temeljitije istraživao, ali mi se čini da je odnos ovakav: *hipohondrija* je, zapravo, mnogo starija od *holesterina*, a preuzeta je, »prvi put«, sa *k*, ¹² a vjerojatno smo tek kasnije riječi s osnovom *chóndros* ili *hypochóndrion* preuzimali i sa *h*. *Holesterin* je nešto novija riječ i u hrvatsku je terminologiju preuzeta ne samo načelno nego i u praksi sa *k*, a ne sa *h*. Za tu tvrdnju, neovisno o povremenoj nesigurnosti u pisanju tipa *holesterin* – *kolesterin* i sl., nije teško naći tumačenje: vidimo da je osnova *cholē* u nas, još poodavno, preuzeta sa *k* (*kolera*, *kolerik*, *melankolik*), pa nije bilo teško upućenijem našem piscu i »novije« riječi preuzimati, odnosno pisati sa *k* (*acetilkolinklorid* i dr.).

Ponavljam, tako je to načelno, unatoč onome što nalazimo u tekstovima koje sam naprijed naveo. Prema tome, i rješenje pitanja o pisanju, odnosno izgovoru grčkoga *ch* i razlikovanje »starih« i »novih« riječi ili pak prepoznavanje »nekih« riječi koje su se uobičajile pisati sa *k*, ne bi ni teoretski ni praktički trebalo izazivati tolike nesporazume, pa i duhovita rješenja da se,

¹⁰ Dakako, djelomičan prijelaz na novogrčki izgovor ili, bolje rečeno, korekcija uobičajenog pisanja nekih grčkih riječi nije samo moguća nego je i poželjna. Tako već mijenjamo *encim* u *enzim*, *ekcem* u *egzem* (*egzema?*), *šemu* u *shemu*, *šizofreniju* u *shizofreniju* (gdje je i *š* u suprotnosti s pravilom o preuzimanju grčkoga *ch*) i sl., ali to su svakako manje brojne i manje česte riječi pa ne strše toliko kao neki izrazitiji problem. Ipak te i mnoge druge riječi sa sličnom licencijom ili izgovornom dvostrukošću trebalo bi po-tanje proučiti da bi se moglo nešto konačno zaključiti i preporučiti.

¹¹ Slavko Pavešić i sur., *Jezični savjetnik s gramatikom*, Zagreb, 1971, str. 89. Ako se složimo u tome što je »stara«, a što »nova« riječ, onda ne bismo trebali govoriti o težnji za preuzimanjem novih riječi sa *h* kad nam to već svi pravopisi načelno govore i propisuju. Problem dakle ostaje samo u starim riječima što se javljaju u novome ruhu.

¹² Vidi, npr., Rud. V. Veselić, *Rječnik nječkoga i ilirskoga jezika*, II. dio, Beč, 1854, str. 352. i Dragutin Parčić, *Rječnik talijansko-slovenski* (hrvatski), Senj, 1908, str. 420.

npr., *choledochus* zna naći napisan i trojako: *koledokus*, *koledohus*, *holedohus*, a vjerojatno i *holedokus*.

U prilog ocjene i prepoznavanja starih i novih riječi nedvosmisleno govore i *klor* i *kilo*! Ako je *klor* stara riječ, što su *klorpromazin* ili *kloromicetin* (antibiotik iz 1947)? Govorimo *kilogram*, ali i *kilopond*, a ne *hilopond*, a s *kilo* sigurno ćemo upotrebljavati ne samo nove, nego i »buduće« riječi.

Tu, dakle, naziremo načelo za utvrđivanje što je nova, a što stara riječ i stoga ne vidimo ni pravila ni sustava u upotrebi: *kroničan*, *supkroničan*, ali *sinhroničan*; *kolin*, ali *holinesteraza* itd.

Teoretski, sa *k* smo primili vrlo malo riječi:¹³ preuzeli smo davno *karakter* pa smo time odredili i novu – *karakterističar* («čovjek koji piše karakteristike»), tako smo preuzeli *kemiju* i *kirurgiju*, a za njima *biokemiju* i *neurokirurgiju*, nekad *kromu*, a danas *akromatizam*, *kromokinematografiju*, *kromoterapiju* itd. Prema tome, kad govorimo o preuzimanju novih riječi, valja misliti na osnovnu ili koju drugu riječ u novoj izvedenici ili složenici: ako je ta već jednom preuzeta sa *k*, onda ona određuje, ili bi trebala određivati, način upotrebe i te nove riječi.

Iserpnijom bi se analizom možda došlo do nekih pravila preuzimanja, ili do vremenskog utvrđivanja preuzimanja, ali to za neko sustavno i praktično pravilo sigurno ne bi imalo posebne vrijednosti.¹⁴ Važno je to da se ipak mnoge grčke riječi i danas (opet posredno) ne preuzimaju, a niti se upotrebljavaju u skladu sa spomenutim pravilom. To govori da se praksa ne pridržava pravopisa, ili se pravopis ne drži tradicije i praktične logike ili, pak, da je pravo-

¹³ Evo većine tih, osnovnih, riječi: *chamailéon* — kameleon; *cháos* — kaos; *charaktēr* — karakter; *chártē* — karta; *chelē* — kelati; *chéō(?)* — kemija; *chilioi* (hiljada, tisuća) — kilo-, osim hiljada, hiljarh (*chiliás?*); *cheir* — samo kirurgija, ali hiromantija i sl.; *chlōrós* — klor (dakako i klorofil, kloroza i sl.), osim Hlorida (?); *cholē* (žuč) — kole- (kolesterol, kolangiografija, acetilkolin itd.); *chordē* — korda (vokalne korde, korditis), kordati (svitkovci); *chōrion* — korion, korioideja; *chorós* — kor, koreg, korej, koreutika, koreja (*bolest*); *christós* — Krist, kršćanin, Kristofor; *chrisūs + ánthos* — krizantema; *chrīma* — krizma; *chrōma* — krom (kem. element) i kroma (boja); *chrónos* — kron(o)-; *katēchéō* — kateheta i kateketa (?), katekizam, katekumen i sl.; *ōchrós* — oker; *orchēstra* — orkestar; *párochos* — parok (paroh?); *scholē* — skolastika. Itd.

Od ovih dvadesetak osnovnih riječi mogli bismo složiti čitav mali rječnik tvorenica čiji izgovor i pisanje ne bismo smjeli zanemariti pored tako jednostavnog rješenja. Među tim riječima termini pojedinih struka zauzimaju značajno mjesto, a kako oni sve više prodiru i u opći jezik, to se područje ne bi smjelo više prepuštati slučajnim ili privremenim rješenjima. Dakako, pitanje grčkoga *ch* samo je dio problema u preuzimanju grčkih riječi, ali kako do cjelovitijeg, obnovljenog rješenja nećemo, vjerojatno, skoro doći, valja se pozabaviti bar onim što nas, po našem mišljenju, tome približuje.

¹⁴ Usporedba s kojim drugim uzusom ne bi nam mnogo pomogla. U Nijemaca u *sinkron* ili *kolesterin*, npr., grč. *ch* piše se *ch*, a izgovara se kao *k*, ali se kao *k* izgovara i u nekim riječima gdje je u nas *h*: npr. u *hrestomatiji*. U *kirurgiji* i *kemiji* u njih se piše *ch*, ali se i čita *h*. Zatim, u *Schema* se čita kao *š* (*s + ch*), a u *Schisma*, *Schizophrenie* i sl. izgovara se kao *š* i kao *h*. I, na kraju, vjerojatno, samo u *kilo*. piše se *k* i izgovara se *k*: *Kilogram* (*kg*), *Kilokalorie* (*kcal*) i sl. Dakle, tu nema jednostavna pravila u preuzimanju grčkoga *ch*.

pisno pravilo nepotpuno i nejasno. Najbolje bi bilo rješenje, možda i za dulje vrijeme, da se spomenuto pravilo samo proširi i eventualno dopuni spornim riječima u pravopisnom rječniku. Srž bi takva pravila trebala glasiti:

1. *Grčko se ch preuzima i piše kao naše h.*

1.1. *U nekim već preuzetim riječima uobičajilo se pisati i kao naše k. Zato se k piše i u novim riječima izvedenim ili složenim od tako preuzetih riječi. Na primjer: kroničan, sinkroničan, sinkronizirati; kolerik, kolin, kolelitijaza; klor, kloroza, kloromicetin i sl.*

Takvo bi rješenje potvrdilo tradiciju, suvremenu praksu, ali i izrazitu sklonost da se već preuzete riječi sa *k* i u izvedenim ili složenim riječima upotrebljavaju samo sa *k*. Time bismo uklonili još jedan jezični nesporazum; pojasnili bismo i pojednostavnili pravilo, a uklonili današnju nesigurnost, kolebanje i šarolikost u upotrebi znatnog broja prilično učestalih riječi.

JOŠ O POTREBI DJELOMIČNOGA PRILAGODIVANJA MJESNIH IMENA TIPRA PETRČANE

Danijel Alerić

O tome da se pluralna mjesna imena na *-e* koja su po porijeklu imenice muškoga roda na suglasnik (*Bilišane, Biljane, Breštane, Brnaze, Brušane, Civljane, Doljane, Dragljane, Grižane, Hrvace, Igrane, Jezerane, Jošane, Koljane, Kučiće, Lišane, Lučane, Matase, Mravince, Nevidane, Padene, Pakoštane, Pećane, Petrčane, Puljane, Ramljane, Raščane, Srijane, Tugare, Ugljane, Visočane, ZavoJane* itd.) protive duhu suvremenoga hrvatskoga književnog jezika, govorio sam u članku *O potrebi djelomičnoga prilagodivanja dijalekatskih mjesnih imena i prezimena*, koji je objavljen u XXII. godištu *Jezika*, na str. 5—17. Tamo sam upozorio da ta mjesna imena doživljavaju promjene u promjenljivom dijelu čak i u krajevima u kojima se nalaze naselja što ih službeno nose: 1. ta mjesna imena ostaju imenicama muškoga roda, ali im se u nominativnom obliku nastavak *-e* zamjenjuje nastavkom *-i* (*Civljane* > *Civljani, Raščane* > *Raščani, Vinjane* > *Vinjani* itd.); 2. ta mjesna imena postaju imenicama ženskoga roda pa im se u dativnom, lokativnom i instrumentalnom obliku nastavak *-ima* zamjenjuje nastavkom *-ama* (*Grižane* m. > *Grižane* f. pa *Grižanima* > *Grižanama, Jezerane* m. > *Jezerane* f. pa *Jezeranima* > *Jezeranama, Hrvace* m. > *Hrvace* f. pa *Hrvacima* > *Hrvacama* itd.). Rekao sam, da